

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΕΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΦΕΣΟΥ

Ἐκ τῆς ἀπορίας ἐπιγραφικῶν κείμενα ἀλεξανδρινῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἔχουμε μάθει τὰ ὀνόματα ὀκτὼ συνολικῶν φυλῶν τῆς Ἐφέσου καὶ περισσότερα τῶν ὑποδιαίρεσέων τους, πὸς λέγονταν, ὅπως καὶ σ' ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις, χιλιαστίες. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι συγκεντρωμένα στὸν πίνακα πὸς ἀκολουθεῖ¹.

Φυλές	Χιλιαστίες
Ἐδριανή	
Ἐντωνειανή	
Βεμβινεῖς ἢ Βεμβιναῖοι	Αἰγῶτες, Βρέταννοι, Νίκεοι, [[Πελάσγγοι]] ²
Εὐώνυμοι	Γλαύκεοι (-ηοί), Ἐχύρεοι (-ηοί), Λεαγόρεοι, Πολύ...ηοί, Σιμώνεοι
Ἐφεσεῖς ἢ Ἐφέσιοι	Ἄργαδεῖς, Βωρεῖς, Γελέοντες, Λεβέδιοι, Οἰνωπες, Σαλαμίνιοι
Καρηναῖοι	Ἄγροῖτες, Ἄλθαιμένιοι, Ἄλχημένιοι, Κλαυδιεῖς, Πεῖοι, Χηλώνεοι (-ηοί), . . . ἐόντηοι
Σεβαστή	Δρουσιεῖς, Λαθάνδηοι, [Νερωνιεῖς], . . . μηοί
Τήτιοι	Εὐρυπόμ[πειοί], Ἐχεπτολέμιοι, Ἐγητόρειοι, Καστλαῖοι, Σπερχύλοιοι.

Ἐκ τῆς ἄλλης μεριᾶ, ὁ Στέφανος Βυζάντιος μᾶς πληροφορεῖ: «Βέννα· μία φυλὴ τῶν ἐν Ἐφέσῳ εἶ, ἣς οἱ φυλῆται Βενναῖοι, ὡς Ἐφορος· ὅτι Ἄνδροκλος ὁ κτίσας Ἐφεσον· οὗτος Πριηνεῦσι βοηθήσας ἐτελεύτησε καὶ οἱ πολλοὶ Ἐφέσιοι σὺν αὐτῷ. οἱ οὖν κατάλειφθέντες Ἐφέσιοι ἐστασίασαν κατὰ τῶν Ἄνδροκλου παίδων καὶ βουλόμενοι βοήθειαν ἔχειν πρὸς αὐτοὺς ἐκ Τέω καὶ Καρήνης ἀποίκους ἔλαβον, ἀφ' ὧν ἐν Ἐφέσῳ δύο φυλαὶ τῶν εἶ τὰς ἐπωνυμίας ἔχουσι. οἱ μὲν γὰρ ἐν Βέννῃ Βενναῖοι, οἱ δ' ἐν Εὐωνύμῳ τῆς Ἀτικῆς Εὐώνυμοι· οὗς δ' ἐξ ἀρχῆς ἐν Ἐφέσῳ κατέλαβον Ἐφεσίους φασί, τοὺς δ' ὕστερον ἐπήλυδας Τήτιους καὶ Καρηναίους ἀποκαλοῦσι».

¹ Βλ. J. Keil, Die ephesischen Chiliastyen, JGAI 16 (1913) 245-248, πρόσθ. ἴδιον Forschungen in Ephesos, IV, Wien 1951, σ. 284, ἀρ. 31 καὶ 32.

² Δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ Πελάσγγοι ἀνήκαν εἰς τὴν φυλὴν τῶν Βεμβιναίων.

Ὅπως ἔχει παρατηρηθῆ, ἀπλή σύγκριση τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν καὶ τοῦ κειμένου πού παραθέσαμε πῶς πάνω ἀρκεῖ γιὰ νὰ δείξη ὅτι οἱ τρεῖς φυλές πού δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸ Στέφανο, ἢ Ἀδριανή, ἢ Ἀντωνιανή καὶ ἢ Σεβαστή, δὲ φέρουν μόνον αὐτοκρατορικά ὀνόματα, ἀλλὰ καὶ ἔχουν σχηματιστῆ, γιὰ πρώτη φορά, κατὰ τὴν αὐτοκρατορική ἐποχή¹.

Ἀπὸ καιρὸ ἐπίσης πρόσεξαν ὅτι: α) μία ἀπὸ τὶς πέντε προρωμαϊκὲς φυλές δὲν εἶχε ἄλλο ὄνομα ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ τῆς Ἐφέσου, ἐνῶ οἱ ἄλλες, τῶν Βεμβιναίων, τῶν Εὐωνύμων, τῶν Καρηναίων, τῶν Τηζῶν, καθῶς καὶ δύο ἀπὸ τὶς χιλιαστύες τῶν Ἐφεσίων, ἔφεραν ὀνόματα πού δήλωναν καθαρὰ καταγωγή διαφορετική· β) οἱ χιλιαστύες τῶν Ἀργαδέων καὶ τῶν Γελεόντων, πού ἀνήκαν στὴ φυλὴ τῶν Ἐφεσίων, διατηροῦσαν ὀνόματα ἀρχαίων ἰωνικῶν φυλῶν, γνωστῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (πρὶν ἀπὸ τὸν Κλεισθένη), ἀπὸ τὴ Μίλητο (πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνα), ἀπὸ τὶς ἀποικίες τῆς Κύζικο καὶ Τόμους, ἀπὸ τὴν Τέω, ἀπὸ τὴ σαμιακὴ ἀποικία Πέρινθο. Καὶ κατέληξαν ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ φυλὴ τῶν Ἐφεσίων περιλάμβανε, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς, τοὺς ἀπογόνους τῶν παλιῶν ἀποικῶν πού εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν Ἐφεσο τὴν ἐποχὴ τῆς «ἰωνικῆς μετανάστευσης», ἐνῶ οἱ ἄλλες φυλές καὶ μαζί μ' αὐτὲς οἱ χιλιαστύες τῶν Λεβεδίων καὶ τῶν Σαλαμινίων συγκέντρωναν στοιχεῖα (παλιούς μετοίκους ἢ καὶ ἰθαγενεῖς) πού ἔγιναν πολῖτες τῆς Ἐφέσου ἀργότερα². Τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι, σὲ γενικὲς του γραμμές, πολὺ λογικὸ καὶ προκαλεῖ ἀπορία τὸ γεγονὸς, ὅτι μερικοὶ ἱστορικοὶ θεωροῦν τὸ ἴδιο ἀρχαῖες καὶ τὶς πέντε φυλές πού ἀναφέρει ὁ Στέφανος.

¹ Σὲ τοῦτο συμφωνοῦν ὅλοι οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ πού ἀπασχολήθηκαν μὲ τὶς φυλές τῆς Ἐφέσου (βλ. παραπομπές σὲ τὶς σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν) μὲ μοναδική, ὅσο ξέρουμε, ἐξίχρηση τὸν *K. J. Beloch*, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886, σελ. 230, σημ. 6, πού θεώρησε πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ τῶν φυλῶν αὐτῶν, μ' ἄλλα ὀνόματα, πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

² *G. Busolt*, *Griechische Geschichte*, I², Gotha 1893, σ. 279, 308 καὶ *Griechische Staatskunde*, I², München 1920, σ. 132, 259. *O. Benndorf*, *Forschungen in Ephesos*, I, Wien 1906, σ. 30-31. *K. J. Beloch*, *Griechische Geschichte*, I 2², Strassburg 1913, σ. 98. *J. Keil*, *Die ephesischen Chilliastyen*, *JGAI* 16 (1913) 218, σημ. 16. — Ἡ ὑπόθεσις τοῦ *Busolt* ὅτι οἱ χιλιαστύες τῶν Βωρέων καὶ τῶν Οἰνώπων ὑπῆρξαν παλιές φυλές στὴν Ἐφεσο δυσκολεύεται ἀπὸ λόγους πού θὰ ἐκθέσουμε πῶς κάτω (σελ. 230). Παλιότερα, ἀκολουθώντας τὸ Στέφανο, θεωροῦσαν τὰ μέλη τῆς φυλῆς τῶν Ἐφεσίων ἀπογόνους τῶν ἰθαγενῶν, καὶ τοὺς Βεμβινάλους καὶ Εὐωνύμους ἀπογόνους τῶν Ἑλλήνων ἀποικῶν. Τὴν ἀποφῆ τούτη τὴ συναντοῦμε καὶ μετὰ τὶς δημοσιεύσεις τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων τοῦ *E. L. Hicks*, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, III, ii, Oxford 1890, σ. 69.

ένω δὲν ἔχουν ἐπιχειρήματα ἐνισχυτικὰ τῆς ἀποφῆς τους οὕτε παίρνουν τὸν κόπο ν' ἀνσχευάσουν τὴν προηγούμενη ἐρμηνεία τῶν γεγονότων¹.

Γιὰ τὴ χρονολογία τῆς μεταβολῆς τοῦ φυλετικοῦ συστήματος τῆς Ἐφέσου, ἔχει διατυπωθῆ ἡ γνώμη ὅτι τὰ ἥρωικὰ ὀνόματα τῶν χιλιαστών τοποθετοῦν τὸ γεγονός σ' ἐποχὴ πού ἡ πόλις εἶχε ἀκόμη ἀριστοκρατικὸ καθεστῶς². Ἀλλὰ οἱ ὑποδιαιρέσεις τῆς φυλῆς τῶν Ἐφεσίων, γιὰ τίς ὁποῖες εἶναι βέβαιον ὅτι περιλάμβαναν τὰ ἀρχαία γένη τῆς πόλης, δὲν ἔχουν τέτοια ὀνόματα³, κι' ἀντίθετα, οἱ χιλιαστές πού εἶναι φερόνυμες ἡρώων ἀνήκουν ὅλες στίς καινούργιες φυλές, αὐτές δηλαδή πού ἔγιναν γιὰ χάρη τῶν «ἀγενῶν». Τὰ ὀνόματα τῶν τελευταίων τούτων μονάδων ἦσαν λοιπόν, δίχως καμιά ἀμφιβολία, τόσο αὐθαίρετα καὶ συμβατικά, ὅσο καὶ τὰ ὀνόματα τῶν φυλῶν τοῦ Κλεισθένη στὴν Ἀθήνα, τῶν ὁποίων ἡ ἴδρυση, παρὰ τοὺς μυθικοὺς ἐπωνύμους τους, στρεφόταν ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας⁴.

Ἀντίθετα, συμφωνοῦμε μ' ἐκείνους πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ὀρθολογιστικὴ ὑποδιάρθρωση τῶν φυλῶν τῆς Ἐφέσου ἐναντιώνεται σὲ μὴ πολὺ ὑψηλὴ χρονολογία⁵, καὶ ὅτι τὸ φυλετικὸ τοῦτο σύστημα πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση, στὴν πόλις τούτη, μεγάλου ἀριθμοῦ ξένων⁶. Μπορεῖ μάλιστα νὰ προσθήσῃ κανεὶς πῶς κι' αὐτὴ ἡ ἐγκατάσταση δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι πάρα πολὺ παλιά, γιὰτὶ πρέπει νὰ συντελέστηκε ἀφοῦ πρῶτα ἡ Ἐφεσος ἀρχίσει νὰ ἀσκή κάποια ἐλξη σὲ ξένους. Ὡστόσο, οἱ σκέψεις αὐτές, ὅσο σωστὲς κι' ἂν εἶναι, δὲ μᾶς προσφέρουν παρὰ *terminos post quos* πού χρειάζονται, οἱ ἴδιοι, χρονολογικὸ καθορισμό⁷.

Ἐὐτυχῶς, ὁμως, δὲ μᾶς λείπουν τὰ μέσα νὰ ἐντοπίσουμε μὲ μεγάλῃ τερῆ ἀκρίβεια τὸ χρόνο τῆς φυλετικῆς μεταρρύθμισης.

¹ E. Stanto, Die griechischen Phylen, SAWW, 144, ἀριθ. 5, σελ. 59—Ausgewählte Abhandlungen, Tübingen 1906, σ. 272. K. Latte, Phyle, RF XX 1, 1941, στ. 1000.

² E. Meyer, Geschichte des Alterthums, II¹, Stuttgart 1893, σ. 246. J. Keil, ἔ. ἀ.

³ Ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ χιλιαστές τῶν Ἡρώων καὶ τῶν Οἰνώπων ἱερόθυ, καν σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ. Τὰ ὀνόματά τους θὰ ἦσαν ὥστόσο ἀχρηστα, ἀκόμη κι' ἂν εἶχαν προῦπάρξει στὴν Ἐφεσο σὰ φυλές (βλ. σ. 221, σημ. 2), ἀφοῦ θ' ἀνάγονταν σ' ἐποχὴ παλιότερη, ἢ κι' ἂν σχηματίστηκαν τὴ στιγμή τῆς μεταρρύθμισης πού μᾶς ἀπκοχολεῖ, ἀφοῦ πάντως θὰ εἶχαν περιλάβει στοιχεῖα «ἀγενῆ».

⁴ Βλ. πρὸ κάτω, σελ. 225.

⁵ J. Keil, ἔ. ἀ.

⁶ E. Stanto, ἔ. ἀ.

⁷ Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ G. Busolt, Griechische Staatskunde, 132 περιορίστηκε νὰ πῇ «in Ephesos hat inau die Einteilung in ziemlich alter

Ἄς πάρουμε πρώτα τίς γνωστές περιπτώσεις τέτοιων μεταβολῶν, ποῦ ἔγιναν ἔπειτα ἀπό εἰσοδογὴ νέων πολιτῶν¹. Μὲ κριτήριον τὴν ἔκταση τῶν τροποποιήσεων ποῦ ἐπέφεραν, οἱ μεταβολές αὐτές μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες.

Τῇ λιγότερο ριζοσπαστικῇ ἀλλαγῇ ἀποτελεῖ ἡ προσθήκη στὶς ἀρχαῖες φυλές, ποῦ ἔμειναν ἄθικτες, μιᾶς ἢ δύο νέων. Ἔτσι στὴ Σικυώνα, πλάι στὶς τρεῖς δωρικές φυλές, παρουσιάζεται μιὰ τέταρτη μὲ τ' ὄνομα τῶν Αἰγ. αλέων, στὴν ὁποία ἀνήκαν πολῖτες καταγωγῆς προδωρικής. Ἡ τελευταία τούτη φυλὴ ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλεισθένη (πρῶτο μισό τοῦ ἔκτου αἰώνα), ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀνεβείνη τουλάχιστον ὡς τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς Ὀρθαγορίδες (μέσα τοῦ προηγούμενου αἰώνα), Αἰγιαλεῖς τοὺς Ἰδίους², ἂν ἔχι καὶ σὲ πιὸ παλιὰ χρόνια. Ἡ ἴδια κατάσταση παρουσιάζεται στὸ Ἄργος, ὅπου ἡ τέταρτη φυλὴ εἶχε τὸ ὄνομα τῶν Ὑραθίων. Ἡ παλιότερη μνεῖα τῆς εἶναι μόλις τοῦ τέταρτου αἰώνα³, μπορεῖ ὅμως νὰ εἶχε συγκροτηθῆ πρὶν ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς⁴. Ἄλλες περιπτώσεις μᾶς εἶναι γνωστές ἀπὸ τίς ἰωνικές πόλεις τῆς Ἀσίας. Οἱ Μιλήσιοι, ὡς τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰώνα, ἦσαν χωρισμένοι σὲ ἕξι φυλές: τίς τέσσερες παλιές ἰωνικές, καί, κοντὰ σ' αὐτές, τοὺς Βωρεῖς καὶ τοὺς Οἰνωπες. Ἀπὸ τὸ γεγονός ἐτι οἱ δύο τελευταῖες μαρτυροῦνται καὶ στὴν Κύζικο, ποῦ κτίστηκε ἀπὸ τὴ Μίλητο γύρω στὰ 675 π. Χ., προκύπτει ἐτι θὰ δημιουργήθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἑβδόμου αἰώνα. Τοὺς Βωρεῖς τοὺς ξαναβρίσκουμε στὴν

Zeit reorganisiert». Ἐπίσης ὁ Latte, ὑπέρμαχος τῆς θέσης ἐτι τὸ φυλετικὸ οὐ στήμα τῆς Ἐφέσου δὲ μεταβλήθηκε ἀπὸ τὴν ἰθρυσή του ὡς τὰ ρωμαϊκά χρόνια (βλ. πιὸ πάνω σελ. 221 - 222), ἀφήνει δλότελα ἀόριστο τὸ χρόνο τῆς δημιουργίας του.

¹ Δυστυχῶς, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε ἂν οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ φυλετικοῦ συστήματος τῆς Κορίνθου, ἴσως τὴν ἐποχὴ τῆς τυραννίας, τῆς Ἐπιδαύρου, σ' ἄγνωστη ἐποχὴ, τῶν πόλεων τῆς Κρήτης, ἐπίσης σ' ἄγνωστη ἐποχὴ, τῆς Μιλήτου, μετὰ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰώνα, τῆς Πριήνης, τὸν τέταρτον αἰώνα, εἶχαν συνοδευτῆ ἢ ἔχι ἀπὸ παραχώρηση πολιτικῶν δικαιωμάτων σὲ ξένα στοιχεῖα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲ λογαριάζουμε ἑῶς περιπτώσεις, κατὰ τίς ὁποῖες ὁ πληθυσμὸς ἑνὸς κράτους διαιρέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ φυλές (*Ἥλις, Μαντινεία, Μεσσηνία).

² Ἡρόδοτος Ε' 67. Πρὸ. Ρ. Oxy. XI 1365 = FGtH II A, σελ. 505-506.

³ Ἐφορος, ἀπ. 15, FGtH II A, σ. 46, ἀπὸ τὸ Στέφανο Βοζάντιο, λ. Δυμᾶνης. IG IV, 488, 4. 517, 8. 600, 5. 601, 1. 602, 10.

⁴ Ἀπὸ ἕνα χωρίο τοῦ Θουκυδίδη, Ε' 59, δ, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πέντε στρατηγῶν στὸ Ἄργος τὴν ἐποχὴ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, συμπεραίνουσι ἐτι: οἱ Ἄργεῖοι χωρίζονταν τότε σὲ ἰσάριθμες φυλές (K. J. Beloch, Ἰστο ἔργο, II 1, σ. 139. G. Goltz, Histoire grecque, II, σ. 123). Ἀλλὰ τὸ γεγονός ἐτι: ὁ Ἐφορος μιλεῖ ρητὰ γιὰ τέσσερες φυλές δεῖχνει ἐτι μιὰ ἀπὸ τίς πέντε καταργήθηκε τὸν τέταρτον αἰώνα.

Πέρινθο, πού ἀποικίστηκε ἀπὸ Σαμίους κατὰ τὸ 600 π. Χ.¹. Ἐνα τελευταῖο παράδειγμα μεταρρύθμισης τοῦ ἴδιου τύπου ἐπισημαίνουμε στὴ Σπάρτη, ὅπου, σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, μαρτυροῦνται ἕξι φυλές: οἱ πέντε, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Διμῶν, τῆς Κυνόσουρας, τῆς Μεσῶας, τῆς Πιτάνης, τῶν Ἀμυκλῶν, δὲν ἦσαν παρὰ συνέχεια τῶν ἀρχαίων ὠδῶν, περιλάμβαναν λοιπὸν τοὺς ἀρχαίους Σπαρτιάτες· ἡ ἕκτη, πού εἶχε τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα τῶν Νεαπολιτῶν, ἦταν, φαίνεται, δημιούργημα τοῦ Κλεομένη Γ'².

Στὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ δεύτερου τύπου, οἱ παλιές φυλές συγχωνεύονται σὲ μιὰ καινούργια, ἐνῶ οἱ νέοι πολῖτες σχηματίζουσι ἄλλη μία ἢ καὶ περισσότερες. Ἡ περίπτωση τῆς Ἐφέσου δὲν εἶναι μοναδική. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίᾳ ἀνήκει καὶ ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ φυλετικοῦ συστήματος τῆς Κυρήνης ἀπὸ τὸ νομοθέτη Δημόνακτα, κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἕκτου αἰῶνα, πού, ἀφοῦ παραχώρησε πολιτικὰ δικαιώματα στοὺς περιοίκους καὶ τοὺς μετοίκους, διαίρεσε τὸ νέο σύνολο τῶν πολιτῶν σὲ τρεῖς καινούργιες φυλές: στὴν πρώτη κατέταξε τοὺς παλιούς ἀποίκους καὶ τοὺς περιοίκους· στὴν δευτέρη τοὺς μετοίκους ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη· στὴν τελευταία τοὺς μετοίκους ἀπὸ τὰ νησιά³. Ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ μεταρρύθμιση καὶ στὸ φυλετικὸ σύστημα τῆς Ἐφέσου ὅπως μᾶς παρουσιάζεται στὸ κείμενο τοῦ Στέφανου τοῦ Βυζάντιου εἶναι πολὺ κτυπητή. Μιὰ τρίτη περίπτωση εἶναι τῆς Σάμου, ὅπου συναντοῦμε δύο φυλές, τὴν Ἀστυπάλαια καὶ τὴ Χησία⁴. Ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, στὴν Πέρινθο μαρτυροῦνται οἱ ἀρχαῖες ἰωνικὲς φυλές, οἱ δύο τελευταῖες θὰ δημιουργήθηκαν στὴ Σάμο μετὰ τὸ 600, ἴσως ἀπὸ κάποιοι τύραννο. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὀνόματά τους, ἡ Ἀστυπάλαια περιλάμβανε τοὺς κατοίκους τῆς παλαιᾶς πόλης, ἐνῶ ἡ Χησία πῆρε τ' ὄνομά της ἀπὸ τὴν κόμη Χήσιον, πού τότε μόνο ἐνσωματώθηκε στὴ Σάμο⁵.

¹ Γιὰ τὶς φυλές τῶν ἰωνικῶν πόλεων, βλ. τὴ μελέτη μου *La migration grecque en Ionie* (τοπώνεται), *passim*. Ἡ χιλιεστὸς τῶν Οἰνῶπων, στὴ Σάμο, ἀνῆκε στὴ φυλὴ Χησία (SEG I, 362₃₀), γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος πιὸ κάτω.

² L. Pareti, *Le tribù personali e le tribù locali a Sparta*, RAL, 5η σειρά, 19 (1910) σελ. 455-473.

³ H. Schaeffer, *Die verfassungsgeschichtliche Entwicklung Kyrenes im erstem Jahrhundert nach seiner Begründung*, RhM 95 (1952) 153-156, 166-176. F. Chamoux, *Cyrène sous les Battiades*, Paris 1953, σ. 137-140, 221 κέ. Γιὰ τὸ Δημόνακτα, πρβ. A. A. Waisglass, *Demonax*, βασιλεὺς Μαντινέων, AJPPh 77 (1956) 167-176.

⁴ Μέγα Ἐτυμολογικόν, λ. Ἀστυπάλαια. SEG, ἔ. ἀ.

⁵ E. Szanto, *αὐτ.*, σελ. 52 = σελ. 265. K. J. Beloch, *αὐτ.*, I 1, σελ. 375. F. Bilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig 1920, σ. 174. O. L. Büchner, *Samos*, RF, 2η σειρά, I A 2, 1920, σ. 2214, συνδέει αὐτὴ τὴ μεταρρύθμιση μὲ τὴν

Ἡ πιδ βαθιὰ ἀναδιοργάνωση—πραγματικὴ ἀνασύνθεση τοῦ πολιτικοῦ σώματος—εἶναι αὐτὴ ποὺ ἔκαμε ὁ Κλεισθένης στὴν Ἀθήνα ἀντικαθιστώντας τὶς τέσσερες παλιὰς φυλὰς μὲ δέκα καινούργιες, καὶ μοιράζοντας σ' ἑλες αὐτὲς καὶ τοὺς παλιούς καὶ τοὺς νέους πολίτες, ὡς τότε μετοίκους καὶ ἀπελευθέρους¹. Ἡ ἀναδιοργάνωση αὐτὴ εἶχε σκοπὸ νὰ διασπᾶσθαι τὴ συνοχὴ καὶ τὴ δύναμη τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν καὶ νὰ ἀναμείξῃ τοὺς παλιούς μὲ τοὺς νέους πολίτες².

Ἀπὸ ὅσα ἐκθέσαμε γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ φυλετικὴ μεταρρύθμιση ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ περιορίζεται χρονικὰ ἀνάμεσα σὲ δύο ὅρια. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, πρέπει νὰ εἶναι νεώτερη ἀπὸ τὴν ἐνωματώση, σ' ὀρισμένες ἰωνικὰς πόλεις, τῶν στοιχείων ποὺ ἀποτελέσαν τὶς φυλὰς τῶν Βωρέων καὶ τῶν Οἰνώπων (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν οἱ ὁμώνυμοι χιλιαστούς τῆς Ἐφέσου προὔπηρξαν ἢ ὄχι σὰ φυλὰς στὴν Ἱδία τούτῃ πόλῃ)³, ἐνωματώση ποὺ ἀνήκει στὸν πρῶτον καί, γενικὰ, παλιότερον τύπον τροποποιήσεως τῶν φυλετικῶν συστημάτων, καὶ ποὺ συντελέστηκε στὴ Μίλητον, ὅπως εἶδαμε, πρὶν ἀπὸ τὸ 675 π. Χ.⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε ὅτι οἱ Ἐφέσιοι, ἔχοντας νὰ ἀλλάξουν τὴ φυλετικὴ τους ὀργάνωση μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνα, καὶ πρὸ πάντων μετὰ τὴν εἰσοδὸ τους στὴν ἀττικὴν συμμαχίαν, δὲ θὰ ἐπαιρναν τὸ σύστημα τοῦ Κλεισθένη, ὅπως τὸ πῆραν, μετὰ τὸ 450 π. Χ., οἱ Μιλήσιοι⁵, κι' ἀκόμη, εἰκοσι καὶ πιδ πάνω χρόνια πρὶν, οἱ Ἡλείοι. Ἐπιπλέον εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι οἱ δύο ἄλλες μεταρρυθμίσεις τοῦ ἴδιου

ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας (ἀντιφάσκοντας, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, μὲ τὸν ἑαυτὸ του). Τίποτε δὲ φαίνεται νὰ στηρίζῃ τὴ γνώμη τῶν *Th. Wiegand* καὶ *U. v. Wilamowitz-Möllendorf*, *Ein Gesetz über die Beschaffung von Brotkorn aus öffentlichen Mitteln*, SPAW, 1904, 931, ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ *L. Büchner*, *ἀτ.*, στ. 2204, σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια οἱ δύο αὐτὲς φυλὰς ὑπῆρξαν ἀπὸ πολὺ παλιὰ ἐποχὴ.

¹ Ἀριστοτέλης, Πολ. 1275 b. Ἄθ. Πολ. 21, 2.

² Ἀριστοτέλης, Πολ. 1319 b. Ἄθ. Πολ. 21, 2 καὶ 4. Πρβ. *J. Töpffer*, *Attische Genealogie*, Berlin 1889, σ. 7-8. *V. Ehrenberg*, *Neugründer des Staates*, München 1925, σ. 88 καὶ *G. Glotz*, *ἀτ.* I, σ. 469. *H. Berve*, *Griechische Geschichte*, I, Freiburg i. B. 1930, σ. 226. *H. Bengtson*, *Griechische Geschichte*, München 1950, σ. 132. *P. Gloché*, *La démocratie athénienne*, Paris 1951, σ. 23. *C. Highnett*, *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B. C.*, Oxford 1952, σ. 132 καὶ.

³ Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο βλ. σελ. 221, σημ. 2, σελ. 230.

⁴ Βλ. πιδ πάνω, σελ. 223.

⁵ *G. Glotz*, *Une inscription de Milet*, CRAI, 1906, σ. 513 καὶ. *A. Rehm*, *Milet*, III, 1914, σ. 282-283. *F. Bilabel*, *ἀτ.*, σελ. 119. *K. Latte*, *ἀτ.*, στ. 1002.

τύπου, τῆς Σάμου καὶ τῆς Κυρήνης, χρονολογούνται γύρω ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ἔκτου αἰῶνα.

Μιὰ δευτέρη χρονολογικὴ ἔνδειξη, καὶ μάλιστα ἀμεση, βρίσκουμε μέσα στὴν ἀφήγηση τοῦ Στεφάνου, σχετικὰ μὲ τὴν ἀφιξὴ στὴν Ἔφεσο τῶν Τητῶν καὶ τῶν Καρηναίων. Ἡ πληροφορία ὅτι τοὺς κάλεσαν οἱ Ἐφέσιοι, ἐπαναστατημένοι κατὰ τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀνδρόκλου, οἰκιστῆ τῆς πόλης, εἶναι βέβαια ἀπίθανη¹. Πραγματικά, μιὰ ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς βασιλείας εἶναι ἀδιανόητη γιὰ μιὰ τόσο παλιὰ ἐποχὴ· κι' ἀκόμη μένουμε μὲ τὴν ἀπορία, γιατί ἰάχα οἱ Τηῖοι καὶ οἱ Καρηναῖοι νὰ ἀναμειχθοῦν στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἐφέσου καὶ ὅσοι ἔλαβαν μέρος σ' αὐτὴ τὴν ἀνταρσία νὰ μείνουν τελικὰ σὲ τούτῃ τὴν πόλιν. Οἱ δυσκολίες παύουν ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού θὰ δεχτοῦμε ὅτι «παῖδες Ἀνδρόκλου» δὲν εἶναι οἱ γιοί, ἀλλὰ, γενικότερα, οἱ ἀπόγονοί του, οἱ Ἀνδροκλείδαι, καὶ ὅτι οἱ Τηῖοι καὶ οἱ Καρηναῖοι πού συνέπραξαν στὴ στάση ἦσαν ἀπὸ πρὶν ἐγκατεστημένοι στὴν Ἔφεσο, σὰ μέτοικοι. Ἡ ἐπανάσταση κατὰ τῶν «γιῶν τοῦ Ἀνδρόκλου» πρέπει νὰ ταυτιστῆ μ' ἐκείνη πού μ' ἀρχηγὸ τὸν Πυθαγόρα ἀνέτρεψε τὴ μοναρχία στὴν Ἔφεσο². Εἶναι πολὺ φυσικὸ, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κινήματος νὰ ζήτησε καὶ νὰ πέτυχε τὴ βοήθεια τῶν μετοίκων, καθὼς ἴσως καὶ ἄλλων στοιχείων ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς κοινότητος.

Γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ Πυθαγόρα, ἡ μοναδικὴ πηγὴ μας λέει μόνον ὅτι ἔζησε «πρὸ Κύρου τοῦ Πέρσου»³. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα, ὁ πρῶτος αὐτὸς τύραννος τῆς Ἐφέσου πρέπει νὰ τοποθετηθῆ γύρω στὸ 600 π. Χ.⁴. Ἐνας ἄλλος τύραννος τῆς ἴδιας πόλης, ὁ Μέλας, παντρεύτηκε κόρη τοῦ Ἀλυάττη (- 560;), καὶ ὁ γιὸς του Πίνδαρος νικῆθηκε ἀπὸ τὸν Κροῖσο⁵, πιθανὸν λίγο μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ τελευταίου. Γιατί ἕνας αἰσυμνήτης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὁ Ἀρίσταρχος, κυβέρνησε τὴν Ἔφεσο ἐπὶ πέντε χρόνια, στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Κύρου⁶ (559 κ.ε.).

¹ Ὁ Benndorf, αὐτ. σελ. 31, εἶναι ὁ μόνος ἀπ' ὅλους ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τίς φυλὲς τῆς Ἐφέσου πού πήρε κατὰ γράμμα τὰ λεγόμενα τοῦ Στεφάνου.

² Βάτων, ἀπ. 3, FGtH III A, σελ. 77, ἀπὸ τὴ Σούδα, λ. Πυθαγόρας Ἐφεσσιος. Στὸ κείμενο τοῦτο ἡ δυναστικὴ οἰκογένεια ἔχει τὸ ὄνομα τῶν Βασιλειδῶν, ἀλλὰ πρόκειται πάντα γιὰ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἀνδρόκλου (βλ. σχετικὰ τὴν ἐργασία μου La migration grecque en Ionie, μέρος I, 8, Ἐφεσος).

³ Βάτων, ἔ. ἀ.

⁴ Πρὸ. Ο. Benndorf, αὐτ., σελ. 27-30. Κ. J. Beloch, αὐτ., σελ. 360. P. N. Ure, The Origin of Tyranny, Cambridge 1952, σ. 271-272, καὶ CAH IV, 1926, σ. 93-94. E. Meyer, αὐτ. III², 1937, σ. 568. A. Aymard, Peuples et civilisations, I², Paris 1950, σ. 618.

⁵ Αἰλιανός, Ποικ. Ἰστ. Γ' 26. Πολύαινος Δ' 50. Πρὸ. Ἡρόδοτος Α' 26.

⁶ Σούδα, λ. Ἀρίσταρχος. Οἱ ἀμφισβολίες γιὰ τὴν ἱστορικότητα αὐτοῦ τοῦ

ἐπὶ πλέον, κάμποσον καιρὸ ἀνάμεσα στὸν Πίνδαρο καὶ στὸν Ἀρίσταρχο ἢ ἐξουσία ἦταν στὰ χέρια τοῦ Πασικλῆ, πού ὁ Πίνδαρος, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἐφεσο, μετὰ τὴν ἤττα του, ἀφῆσε ἐπίτροπο τοῦ γιοῦ του¹. Μετὰ τὸν Ἀρίσταρχο, ἀποκαταστάθηκε ἡ τυραννία: οἱ τύραννοι Ἀθηναγόρας καὶ Κωμᾶς ἀνήκουν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνα, ἀφοῦ ἐξόρισαν τὸν Ἰππώνακτα², τοῦ ὁποῦ τοῦ ἄκμῃ τοποθετεῖται τότε³.

Ὅσο γιὰ τὴ φυλετικὴ ἀναδιοργάνωση πού κατέληξε στὸν περιορισμὸ τῶν ἀρχαίων Ἐφείων σὲ μιὰ μόνη φυλὴ καὶ στὴν παραχώρηση πολιτικῶν δικαιομάτων σὲ ξένους ἐγκαταστημένους στὸ ἔδαφος τῆς Ἐφέσου, θὰ ἔγινε εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Πυθαγόρα, εἴτε ἀπὸ κάποιον μεταγενέστερο τύραννο ἢ ἄλλον ἀρχοντα, πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς Ἐφέσου στὴ συμμαχία τῆς Δῆλου, ἂν ὄχι πρὶν ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη στὴν Ἀθήνα. Ἡ πρώτη ἐκδοχὴ παρουσιάζεται πρὸ πιθανῆ. Εἶναι πραγματικὰ μέσα στὴ λογικὴ τῶν πραγμάτων νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπανάστασης, ἀφοῦ κατέκτησε τὴν ἐξουσία, θὰ ἔδωσε πολιτικὰ δικαιώματα σὲ μεγάλες μάζες μετοίκων καὶ, ἴσως, ἰθαγενῶν, πού εἶχαν πολεμήσει κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές του. Ἀνάμεσα στοὺς διαδόχους τοῦ Πυθαγόρα στὴν κυβέρνησι τῆς Ἐφέσου, μεγαλύτερες σχετικὰ πιθανότητες νὰ εἶναι ὁ πατέρας τῆς μεταρρύθμισης πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἔχει ὁ αἰσυμνήτης Ἀρίσταρχος, γιὰ τὸ γενικὸ λόγο ὅτι ἀποστολὴ τῶν ξένων αἰσυμνητῶν ἦταν νὰ προβαίνουν σὲ μεταβολές πολιτειακοῦ χαρακτῆρα⁴. Ἄν ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν φυλῶν τῆς Ἐφέσου ὑπῆρξε ἔργο τοῦ Πυθαγόρα, θὰ ἦταν πολὺ πρὸ ἀρχαία ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τῶν φυλῶν τῆς Σάμου καὶ τῆς Κυρήνης, κί⁵ ἴσως ἡ πρώτη, χρονικὰ, τοῦ εἴδους αὐτοῦ.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα πού παραθέτουμε στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ

προσώπου δὲν εἶναι δικαιολογημένες (βλ. σχετικὰ τὴν ἐργασία μου *La migration grecque en Ionie*, μέρος I, 8, Ἐφεσός).

¹ Αἰλιανός, ἔ. ἀ. Τελικά, ὁ Πασικλῆς σκοτώθηκε ἀπὸ τὸ Μέλανα, γιὸ τοῦ Πινδάρου (ἢ κατὰ διαταγὴν του): Διηγήσεις Καλλιμάχου, στ. Δ', 36 (= R. Pfeiffer, *Callimachus*, I, σελ. 106) καὶ Ὁβίδιος, αὐτ., 623 κέ., ἐπειτα ἀπὸ συνδυασμὸ τῶν δύο κειμένων πού ἔκαμε ὁ J. Stroux, *Erzählungen aus Kallimachos*, *Philologus* 89 (1934) 310-313.

² Σούδα, λ. Ἰππώναξ.

³ Gerhard, *Hipponax*, RE VIII 2, 1913, στ. 1890 κέ. W. Schmid - O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, I 1, München 1929, σ. 399, σημ. 11.

⁴ Ἡ σκέψη ὅτι ὁ Ἀρίσταρχος μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ μεταρρυθμιστὴς τοῦ φυλετικοῦ συστήματος τῆς Ἐφέσου ἔχει διατυπωθῆ κιόλας, ἀλλὰ μ' ἐρωτηματικὸ καὶ δίχως καμιά αἰτιολογία, ἀπὸ τὸν E. Meyer, αὐτ., II¹, 1893, σελ. 619 (ἔγνωστο πῶς τὴ σκεπάζε μετὰ τὴν ὑπόθεσίν του πού ἀναφέραμε στὴ σελ. 222, ὅτι δηλ. ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν φυλῶν τῆς Ἐφέσου ἀνάγεται στὸ ἀριστοκρατικὸ καθεστῶς), καὶ ἔχει ἐπαναληφθῆ, ἐπίσης δίχως ὑποστήριξη, ἀπὸ τὸν O. Benndorf, αὐτ. σελ. 30.

τοῦ ἄρθρου, σήμερα κατέχουμε τὰ ὀνόματα εἴκοσι ἐπτὰ χιλιαστών τῶν πέντε προρωμαϊκῶν φυλῶν. Συνολικὰ ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ ἦσαν τουλάχιστο σαράντα. Ἡ φυλὴ τῶν Ἐφεσίων θὰ εἶχε, δίχως ἄλλο, ἔξω ἀπὸ τίς ἑξὶ χιλιαστές πού μαρτυροῦνται, δύο ἀκόμη: ἡ παρουσία τῶν Ἀργαδίων καὶ τῶν Γελεόντων ἐξυπακούει τὴν ὑπαρξὴ ὁμότιμων μονάδων μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν Αἰγικορέων καὶ τῶν Ὀπλήτων¹. Καί, φυσικά, σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τίς πέντε αὐτὲς φυλὲς θ' ἀναλογοῦσε ἴσος ἀριθμὸς χιλιαστών².

Ἄν τώρα κάθε χιλιαστὺς εἶχε γίνεи για νὰ περιλάβῃ χίλιους πολίτες τῶν δύο φύλων καὶ ὄλων τῶν ἡλικιῶν³, ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἐφέσου μετὰ πολιτικὰ δικαιώματα θὰ ἔπρεπε νὰ ἔφτανε, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀναδιοργάνωσης, τίς 40.000 ψυχές, ἐνῶ στὰ μέσα τοῦ τέταρτου αἰῶνα συμποσωνόταν μόλις σὲ 30.000 (10.000 ἐνῆλικους ἄρρενες), καὶ ἦταν ἀκόμη μικρότερος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πέμπτου καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ τέταρτου αἰῶνα⁴. Ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἐφέσου μπορεῖ νὰ ἦταν πρὸ μεγάλος τὴν ἀρχαϊκὴ παρὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ, δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ. Ἡ δημογραφικὴ ἐξέλιξη τῶν ἰωνικῶν πόλεων, μάλιστα ἐνὸς κέντρου θρησκευτικοῦ καὶ τραπεζιτικοῦ, ὅπως ἡ Ἐφεσσος, αἰσθάνθηκε τὸν ἀντίκτυπο ἀπὸ τὴ λυδικὴ καί, ἔπειτα, τὴν περσικὴ κατάκτηση, πρὸ πάντων ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ ἐπανάσταση καὶ ἀπὸ τὴν ἀποκοπὴ τῆς Ἰωνίας ἀπὸ τὴ μικρασιατικὴ ἐνδοχώρα, πού ἦταν συνέπεια τῶν συχνῶν πολέμων τῆς ἀθηναϊκῆς καὶ τῆς σπαρτιατικῆς συμμαχίας κατὰ τῶν Περσῶν⁵. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἄποψη ὅτι οἱ χιλιαστές ἰσοδυναμοῦσαν μετὰ στρατιωτικὲς μονάδες⁶. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ, καμιὰ ἐλληνικὴ πόλις ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα δὲν ἔφτασε νὰ ἔχη 40.000 μάχιμους, ἢ καί, γενικότερα, ἐνῆλικους, ἄρρενες πολίτες, οἱ χιλιαστές τῆς Ἐφέσου θὰ πρέπη νὰ ἦσαν, στὴν ἀρχὴ, πολὺ λιγότερες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑξὶ χιλιαστών κατὰ φυλὴ εἶναι ἀκόμη πολὺ ὑψηλός: ἂν πολλαπλασιασθῇ ἐπὶ πέντε, μᾶς δίνει 30.000 ἐνῆλικους ἄρρενες, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ ὑπερτριπλάσιο πληθυσμὸ πολιτῶν· καὶ ἂν ἀκόμη κατεβάσουμε σὲ τρεῖς τὸν ἀριθμὸ τῶν φυλῶν πού ἔδρουσε ὁ Πυ-

¹ Ὅσο δὲ μαρτυροῦνται αὐτὲς οἱ χιλιαστές, δὲ θὰ ξέρομε ἂν ἐπέζησαν ὡς τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια· γιατί δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ εἶχαν ὑπαχθῇ, ἴσως μ' ἄλλα ὀνόματα, σὲ κάποια ἀπὸ τίς τρεῖς αὐτοκρατορικὲς φυλές.

² Πρβ. *Beloch*, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, 1886, σελ. 230.

³ *Beloch*, ἔ. ἀ.

⁴ *K. J. Beloch*, *Griechische Geschichte*, III 1, σ. 269, 301.

⁵ Πρβ. *G. Glotz*, αὐτ., σελ. 526, για τὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ τῆς Μιλήτου τὸν πέμπτον αἰῶνα.

⁶ *E. Szanto*, *Χιλιαστὺς*, RE, III 2, 1899, στ. 2277.

θαγόρας (ἢ ὁ Ἀρίσταρχος), θὰ πρέπη νὰ δεχτοῦμε γιὰ τὴν Ἐφεσο τοῦ ἔκτου αἰῶνα 18.000 ἐνήλικους ἄρρενες πολίτες, ἐνῶ ἡ Κόρινθος, τὸν πέμπτο καὶ τὸν τέταρτον αἰῶνα, δὲν εἶχε παρὰ 14.000 ἐλεύθερους ἄνδρες, πολίτες καὶ μετοίκους μαζί¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ χιλιαστές κάθε φυλῆς ἀπ' αὐτὲς ποὺ ἔδρυσε ὁ ἀρχαῖκος μεταρρυθμιστής, δὲ μπορεῖ νὰ ἦσαν λιγότερες ἀπὸ τέσσερες, ἀφοῦ ἡ φυλὴ τῶν Ἐφείων θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη, τότε, τουλάχιστον τόσες χιλιαστές θοες ἦσαν οἱ παλιὲς ἰωνικὲς φυλές. Μ' αὐτὴ τὴ βᾶση, οἱ φυλές τῆς Ἐφέσου τὸν ἔκτον αἰῶνα δὲν μπορεῖ νὰ ἦσαν πέντε, οὔτε κἀν τέσσερες — στὴν πρώτη περίπτωση οἱ ἐνήλικοι ἄρρενες ἢ μόνον οἱ μάχιμοι θὰ ἦσαν 20.000, στὴ δεύτερη θὰ ἦσαν 16.000 —, ἀλλὰ μόνο τρεῖς, γιὰτὶ μόνο μ' αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ καταλήγουμε στοὺς λογικοὺς ἀριθμοὺς τῶν 12.000 ἐνηλίκων ἀρρένων, ἢ μαχίμων, πολιτῶν, καὶ 36.000 - 40.000 κατοίκων μὲ πολιτικὰ δικαιώματα, μαζί μὲ τίς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ.

Ἐξ ἄλλου ἢ ὑπόθεση διὰ οἱ πέντε φυλές καὶ οἱ σαράντα χιλιαστές ἔδρῦθησαν μὲ μιᾶς ἐξυπακούει τὴν ὁμαδικὴ εἰσοδοχὴ στὴν κοινότητα νέων μελῶν ἐννέα, ἢ τουλάχιστον ἕξι φορές περισσότερων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους πολίτες², πράγμα ποὺ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ προκαλέσῃ βᾶσιμες ἀμφιβολίες. Ἄς μὴ λησμονοῦμε διὰ οἱ νέοι πολίτες στὴ Σικυῶνα καὶ στὸ Ἄργος σχημάτισαν μιὰ μόνη φυλὴ, ἀπέναντι σὲ τρεῖς παλιές· στὴ Μίλητο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἕβδομου αἰῶνα, δύο σ' ἓνα σύνολο ἕξι. Ὁ Κλεομένης Γ' δὲν ἔδωσε πολιτικὰ δικαιώματα παρὰ σ' ἓναν ἀριθμὸ ἴσον μὲ τὸ ἓνα πέμπτον τῶν παλιῶν Σπαρτιατῶν. Βέβαια, οἱ μεταρρυθμίσεις τῆς Σάμου καὶ τῆς Κυρήνης, ποὺ ἀνήκουν στὸν ἴδιον τύπο μὲ τὴ μεταρρύθμιση τῆς Ἐφέσου, παρουσιάζονται πολὺ πρὸς τολμηρές· στὴ Σάμο οἱ νέοι πολίτες ἐξισώθηκαν ἀριθμητικὰ μὲ τοὺς παλιούς· στὴν Κυρήνη τοὺς ξεπέρασαν τρεῖς, τέσσερες τὸ πολὺ πέντε φορές³. Ἄλλ' ἴσα-ἴσα ποὺ ἡ περίπτωση τῆς Κυρήνης εἶναι τελείως ἐξαιρε-

¹ K. J. Beloch, *ἀπ.τ.* III 1, σ. 275.

² Ἄν, ὅπως θὰ φανῆ, οἱ φυλές τῆς Ἐφέσου, πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση, ἦσαν μόνο τέσσερες, οἱ νέοι πολίτες θὰ μοιράστηκαν σὲ τριάντα ἕξι χιλιαστές· ἡ ἀναλογία λοιπὸν θὰ ἦταν 4 : 36. Στὴν περίπτωση ποὺ οἱ Βωρεῖς καὶ οἱ Οἰνωπεῖς θὰ εἶχαν ἐνσωματωθῆ, σὲ φυλές, σὲ μιὰ παλαιότερη ἐπέκταση τοῦ πολιτικοῦ σώματος τῆς Ἐφέσου, ἡ ἀναλογία θὰ ἦταν 6 πρὸς 36.

³ Βλ. πρὸ πάντων, σελ. 224. Δυστυχῶς, γιὰ τὴν Κυρήνη, δὲν μποροῦμε νὰ ἔβρουμε ποιά ἦταν ἡ ἀναλογία τῶν παλιῶν πολιτῶν καὶ τῶν περιόικων μέσα στὴν πρώτη ἀπὸ τίς φυλές ποὺ ἔδρυσε ὁ Δημόναξ. Τὸ πρὸ πολὺ ποὺ μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε γιὰ τοὺς περιόικους εἶναι διὰ ἦσαν ἰσάριθμοι μὲ τοὺς παλιούς Κυρηναίους πολίτες· σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, οἱ τελευταῖοι τοῦτοι θὰ ἀποτελέσαν τὸ ἓνα ἔκτο μέσα σὲ τὸ νέο σύνολο τῶν πολιτῶν.

τική. Ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά, γιατί ὁ πληθυσμὸς τῆς ἀποικίας τούτης ἀξήθηκε ἀπότομα ἀπὸ τὴ συρροή μετοίκων, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πρόσκληση ποὺ ἀπηύθυναν οἱ Κυρηναῖοι σ' ὅποιους ἤθελαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πόλη τους, μὲ τὴν ὑπόσχεση μάλιστα διανομῆς γαιῶν¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιατί ὁ Ἀριστοτέλης, ὑποστηρίζοντας ὅτι, σὲ περίπτωση διεύρυνσης τοῦ πολιτικοῦ σώματος, οἱ νέοι πολῖτες πρέπει μόλις νὰ ξεπεράσουν τὸ σύνολο τῶν πλουσίων καὶ τῶν μέσων ἀπὸ τοὺς παλιούς, ἀναφέρει τὴ μεταρρύθμιση τῆς Κυρήνης σὰν ἕνα παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν, γιατί, μᾶς λέει ὁ ἴδιος, ἡ εἰσαγωγὴ μεγάλου ἀριθμοῦ νέων πολιτῶν ἔσπρωξε τοὺς παλιούς νὰ πάρουν τὰ ὄπλα². Σύμφωνα μὲ τὰ πρὸ πάνω, κι' αὐτὴ ἀκόμη ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Πυθαγόρας (ἢ ὁ Ἀρίσταρχος) ἔμπασε στὴν Ἔφεσο νέους πολῖτες διπλάσιους ἀπὸ τοὺς παλιούς φαίνεται δύσκολη. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ ἀδύνατη. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ φυλετικοῦ συστήματος τῆς Ἐφέσου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ θὰ κατελάμβανε, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, μιὰν ἐνδιάμεση θέση ἀνάμεσα στὴ μεταρρύθμιση ποὺ ἔκαμαν οἱ τύραννοι στὴ Σάμο κι' αὐτὴν ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Δημόνακτα στὴν Κυρήνη.

Ἔτσι καταλήγουμε νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ ἀρχαῖκός μεταρρυθμιστὴς ἱδρυσε στὴν Ἔφεσο τρεῖς μόνο φυλές³, μιὰ γιὰ τοὺς παλιούς καὶ δύο γιὰ τοὺς νέους πολῖτες, καὶ ὅτι σὲ κάθε φυλὴ ὑπήγαγε τέσσερες χιλιαστές, ποὺ ἀρχικὰ ἀντιπροσώπευαν μονάδες στρατιωτικές, ἢ περιλάμβαναν χίλιους ἐνήλικους ἄρρενες πολῖτες. Οἱ τέσσερες χιλιαστές τῆς φυλῆς τῶν Ἐφεσίων δὲν ἦσαν παρὰ οἱ παλιές ἰωνικὲς φυλές. Οἱ χιλιαστές τῶν Βωρέων καὶ τῶν Οἰνώπων θὰ προστέθηκαν ἀργότερα (ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ προὔπηρξαν στὴν Ἔφεσο σὰ φυλές, ὅπως οἱ δμώνυμὲς τους στὴ Μίλητο καὶ οἱ Βωρεῖς στὴ Σάμο), τὸ ἴδιο οἱ χιλιαστές τῶν Σαλαμινίων καὶ τῶν Λεβεδίων⁴. Ἀπὸ τίς τέσσερες ἄλλες

¹ Ἡρόδοτος Δ' 159. Πρὸς F. Chamoux, αὐτ., σ. 134 κέ.

² Ἀριστοτέλης, Πολ. 1319 b < ... δεῖ μέντοι προλαμβάνειν μέχρις ἂν ὑπερτείνῃ τὸ πλῆθος τῶν γνωρίμων καὶ τῶν μέσων, καὶ τούτου μὴ πέρα προβαίνειν ὑπερβάλλοντες γὰρ ἀτακτοτέρων τε ποιῶσι τὴν πολιτείαν, καὶ τοὺς γνωρίμους πρὸς τὸ χαλεπῶς ὑπομένειν τὴν δημοκρατίαν παροξύνουσι μᾶλλον, ὅπερ συνέβη αἴτιον τῆς στάσεως γενέσθαι περὶ τὴν Κυρήνην. ὀλίγον μὲν γὰρ πονηρὸν παρορᾶται, πολὺ δὲ γινόμενον μᾶλλον ἐν ὀφθαλμοῖς ἔστιν >

³ Ὁ J. Keil, ἔ. ἀ., εἶχε διατυπώσει τὴ γνώμη, ἀλλὰ δίχως συγκεκριμένους λόγους, ὅτι <die nächste Bürgerteilung kann bereits alle fünf voraugusteischen Phylen umfasst haben, doch ist auch ein einzelnes Hinzutreten der dritten, vierten und fünften gut möglich>.

⁴ Οἱ Beloch, Die Bevölkerung der griechisch - römischen Welt, σ. 230 καὶ O. Gruppe, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, München 1906, σελ. 276, σημ. 8, ἐπέθεσαν ὅτι ἡ χιλιαστὴς τῶν Λεβεδίων σχηματίστηκε ἀπὸ

φυλές, ποιές ἀραγε εἶναι οἱ δύο ἀρχαιότερες; Ὅπως εἶδαμε, σὸ κείμενο τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου, ἡ παρουσία τῶν Τητῶν καὶ τῶν Καρηναίων στὴν Ἐφεσο συνάπτεται μὲ τὴν ἐπανάσταση τῶν Ἐφεσίων ἐναντίον τῆς μοναρχίας, καὶ ἡ σύνδεση αὐτὴ φαίνεται νὰ ἀνάγεται στὴν αὐθεντικὴ παράδοση τῆς πόλης. Ἀντίθετα, τίποτε δὲ συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀρχαιότητα τῶν Βερβιναίων καὶ τῶν Εὐωνύμων, ὅπως καὶ τίποτε δὲν ἔρχεται νὰ ἐμποδίσῃ τὴ σκέψῃ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς φυλές δημιουργήθηκαν ἀργότερα. *Terminus ante quem* γιὰ τὴν ἵδρυσή τους εἶναι ἡ μνεία τους ἀπὸ τὸν Ἐφορο, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Στεφάνου. Ὡστόσο ἡ προσθήκη τῶν δύο τελευταίων φυλῶν—σ' ἓνα ἢ καὶ σὲ δύο χρόνους—καθὼς καὶ τῶν νέων χιλιαστών, πέρα ἀπὸ τίς ἀρχικὲς τέσσερες κατὰ φυλὴ, δὲν ἐξυπακούει ἀναγκαστικὰ μαζικὴ ἐγγραφή νέων πολιτῶν. Πραγματικὰ, δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ μεταγενέστερος πολλαπλασιασμός τῶν φυλετικῶν μονάδων νὰ εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο διοικητικὸ μέτρο, πὺ μπορεῖ νὰ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ διάφορες αἰτίες, ἀνάμεσα σ' ἄλλες ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσώπων πὺ εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα στὴν Ἐφεσο. Ὅσο δὲ διαθέτουμε στοιχεῖα πὺ νὰ συνηγορήσουν γιὰ τὴ μία ἢ γιὰ τὴν ἄλλη ὑπόθεση, τὸ πρόβλημα θὰ μείνῃ ἀνοικτό.

Ἄθηναι

M. B. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Λεβεδίου, πὺ ἐγκατέστησε στὴν Ἐφεσο ὁ Λυσίμαχος, τὸ 286 π.Χ. Ἄλλὰ ὁ J. Keil, αὐτ., σελ. 245, σημ. 4, παρατηρεῖ ὅτι ἡ χιλιαστὺς αὐτὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 299. Πβλ. ἐπίσης E. Meyer, αὐτ. II, 1893, σελ. 246.